

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2012

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (40)
2. Hlaya swiletelo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nambarisiweke swona.
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi hlayeka no vonaka).
9. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya switshuriwa swa A na B leswi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

1	A swi endla kwalomu ka tiawara timbirhi Hobyane a chayisile entirhweni. Yena na vanghana va yena a va tolovele ku ya tidzumbela eHodela ya Pfukani hi mikarhi ya ndzhenga. A va hungasa hi ku timula torha hi mati ya vavanuna. Laha hi lomu to tala a ti huma kona loko va hlanganile. Siku leri a ri nga fani na masiku man'wana eka Hobyane. Na vulavulelo ra yena a a ri tikomba leswaku o tikoka. Hambiloko vanghana va yena va teka leti na letiya, a a nga ngheneleli.
2	'Swi lo yini munghana leswi wonge namuntlha miehleketo ya wena a yi kona laha? U tikomba u tsanile swinene.' Ku vutisa Sokisi loyi a tshamile exikarhi ka Hobyane na Hofisi. 'Ku hava xo biha vanghana, ndzo titwela mafidzula ya ntirho.' Ku hlamula Hobyane. 'Loko ma ri mafidzula hinkwerhu hi na wona, lawa ya ka wena wona a hi ya tolovelangi. Hi ku tiva u ri munhu wa mabulu.' Ku seketela Hofisi.
3	Hobyane u kokile musi wa fole kambirhi kanharhu, a tlhela a wu humesa hi nomo na tinhompfu. A sungula ku lemuka leswaku vanghana va yena va swi vona leswaku hakunene u na xiphigo. Endzhaku ka loko vanghana va yena va n'wi sindzisile ku va byela lexi xi n'wi dyaka u kale a phofula a va paluxela xona.
4	'Vanghana, swa rivala a swi heli. Namuntlha ndzi biwe nhloko dyambu ri lo hosi! A a ndzi tiyimerile ekusuhi na vhengele ra ka <i>Checkers</i> ndzi ri karhi ndzi hlaya phephahungu. Ku humelerile wanuna un'wana a ambarile hovhorolo leyi a yi tsariwile <i>Tiger Wheels</i> . Endzhaku ko xewetana wanuna loyi u ndzi byerile leswaku a nga ndzi xavisela mathayere hi nxavo wa le hansi. Ndzi tsakerile ku ma xava hikuva lawa ya ka mina se a ma swi twile. Na mali yo xava lamantshwa a ndzi ri hava hikuva ndzi na swikweleti swo tala. Hi fambile swin'we eka <i>Tiger Wheels</i> . U ndzi kombile xitulu leswaku ndzi tshama a tlhela a ndzi kombela ntsengo wo ringana R400. U ndzi byerile ku pfa ndzi tshamile emovheni, a ndzi lerisa na leswaku ndzi tshama ndzi pfurile xipfalo xa le ndzhaku leswaku a ta kota ku hatla a hoxa mathayere. Ndzi tshamile emovheni ku ringana tiawara timbirhi kambe ku nga vonaki munhu. Ndzi teriwile hi miehleketo yo ya n'wi kamba evhengeleni. Lexi nga ndzi hlamarisa hileswi loko ndzi ya vutisa vatirhi va ka <i>Tiger Wheels</i> va nga vula leswaku munhu loyi a nga ndzi tekela mali a va n'wi tivi naswona exikarhi ka vona ku hava loyi a nga xwa entirhweni. Kwalaho ndzi lo namba ndzi tifambela na saka ra mina ra tingana.' Ku rungula Hobyane a ri karhi a gimeta nghilazi etafuleni.

- 5 'Swa twala munghana, a hi swi vona leswaku u na xiphiqu.' Ku hlamula Sokisi. 'Tsendzuka leswaku ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we. Swiphiqu leswi hi hlanganaka na swona swi tele. Na mina sweswi ndzi le ku hakeleni ka mali ya bangi ya ka *Standard*. Ndzi kumile riqingho ra un'wana wa vatirhi va le bangi loyi a nga ndzi tshembisa ku ndzi hakelela swikweleti hinkwaswo, kutani ndzi sala ndzi hakela bangi mali ya le hansi. Leswi a ndzi kolota yindlu ndzi komberile ku hakeleriwa hi va ka *Standard*. Ndzi nyikile munhu loyi vuxokoxoko bya mina. Endzhaku ka masiku manharhu ndzi byeriwile ku ya teka mali yo ringana R100 000 eka akhawunti ya mina. Lexi nga ndzi hlamarisa hileswi ndzi nga kuma ku cheriwile R150 000. Ndzi nyikiwile akhawunti leyi a ndzi fanele ndzi ya chela leyi va nga ndzi engetelela hi yona. Ndzi tekile leyi a yi kongomile mina ndzi ya pfala xikweleti xa mina.
- 6 Endzhaku ka mavhiki mambirhi ndzi foyineriwile hi mininjhere wa ka *Standard* a vula leswaku eka akhawunti ya mina ku nghenile cheke ya vuxisi ya ntsengo wa R150 000, a tlhela a vula leswaku mali leyi ndzi fanele ku yi hakela. Ndzi ringetile ku hlamusela kambe a swi pfunangi nchumu.' Ku gimeta Sokisi.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana Hobyane na vanghana va yena a va tolovele ku ya dzumba kwihi loko va chayisile entirhweni? (2)
- 1.2 Boxa leswi a va dzumba hi ku endla swona. (2)
- 1.3 Loko Hobyane a xisa vanghana va yena u te u karhatiwa hi yini xana? (2)
- 1.4 Longoloxa swilo SWINHARHU leswi nga endla leswaku Hobyane a hatla a lava ku xava mathayere eka wanuna loyi a ambarile hovhorolo ya ka *Tiger Wheels*. (6)
- 1.5 Nyika tihlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka: Hlawula nhlamuselo YIN'WE eka leti nyikiweke.
- 1.5.1 Ndzi biwe nhloko dyambu ri lo hosi!
A Ndzi kanganyisiwile nanhlikanhi.
B Ndzi biwile nhloko hi xigombo.
C Nhloko ya mina ya pandza. (2)
- 1.5.2 Ndzi lo namba ndzi tifambela na saka ra mina ra tingana.
A Ndzi fambile ndzi rhwele saka lerikulu.
B Ndzi fambile ndzi herile matimba ndzi nga khomangi nchumu.
C Ndzi fambile mpfuka wo leha. (2)
- 1.6 Hlamula u ku: *Hi swona* kumbe *A hi swona* kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.6.1 Hobyane hi yena a ri yexe a nga tekeriwa mali hi swigevenga. (2)
- 1.6.2 Mininjhere ya ka *Standard* u herisile xikweleti xa Sokisi. (2)

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

[Xi huma eka Nova Development Corporation]

- 1.7 Xana munhu loyi a nga fanisiwa laha henhla u tirha ntirho muni? (2)
- 1.8 Hikokwalaho ka yini a tivula mutsoniwa? (2)
- 1.9 I ncini lexi nga n'wi pfuna ku kuma ntirho wa kahle hambiloko a ri mutsoniwa? (2)
- 1.10 'Vutsoniwa bya mina a a byi ndzi sivelangi ku dyondzeka.'

Marito lawa ya kombisa leswi landzelaka:

- A Ku pfumala vutitshembi.
 B Ku titsongahata.
 C Ku titshemba. (2)
- 1.11 Vatswari van'wana va tumbeta vana va vona loko va ri vatsoniwa va va sivela ku ya exikolweni. Xana mhaka leyi yi kahle? Nyika vonelo ra wena. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'winyi u ri karhi u kombisa tinghozi leti vangiwaka hi mati eka vana. Nkomiso wa wena wu nga hundzi 70 wa marito.0 U nga onhi mongo wa xona. Tirhisa ndlela yo xaxameta tipoyinti/timhakankulu. Tlhela u kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke.

Malembe hinkwawo ku va na tinghozi to hambanahambana ta vana lava dlayiwaka hi mati. Van'wana va lova hikwalaho ka swihoxo swa vatswari, kasi van'wana va lovela ematini hikwalaho ko xisiwa hi vanghana.

Vana van'wana va suka na vanghana va ya eku khideni emilambyeni kumbe emadan'wini ivi va fika va nwela hikokwalaho ko tsandzeka ku hlambela. Van'wana hambiloko va swi kota ku hlambela mikarhi yin'wana va dyiwa hi mati hikwalaho ko ndzondzometeriwa hi vanghana lava vo tlharihela etlhelo. Ku na lava loko va ri kwale eku khideni va khomiwaka hi tingwenya. Loko vatswari va fika va kuma leswaku humba i khale yi olele nkuma.

Vatswari van'wana va siya vana lavatsongo ekusuhi na poto leri vilaka, kutani n'wana u sala a ringeta ku pfula hi ku ehleketa leswaku ku na swakudya. Mati ma nga ha n'wi chela, a a tshwa ku kondza a lova. Mikarhi yin'wana swa endleka mutswari a chela mati ebavhini lerikulu, a ri sukela, kutani n'wana u ta sala a nghena hi nhloko hi xikongomelo xo lava ku hlamba, kutani a sala a nwela ematini. Timhaka ta ku wela ka vana ematini ta humelela na le mindyangwini leyi ku tirhisiwaka mathini ku hlayisa mati. Loko ro sukeriwa ri nga pfariwanga n'wana wa swi kota ku sala a wela, loko a ringeta ku ka mati.

Van'wana vana va tshama etindhawini leti va bohekaka ku pela milambu loko va ya exikolweni. Hi mikarhi ya timpfula milambu leyi ya tala, kutani loko va ringeta ku pela va khukhuriwa hi mati.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

HI MINA TSHURI XIGAYO XA NDHAVUKO. HI MINA NTSENA NDZI SILAKA NDZOHO YI KALA YI HUNDZUKA MAPA. A KU NA NCHUMU WUN'WANA WO TLULA MINA.

MINA NA MUSI HI BANDHI NA BURUKU. LOKO KU RI MAVELE WONA A NDZI MA VONI.

[Xi huma eka Nova Development Corporation]

- 3.1 Xana i ntiyiso leswaku a ku na nchumu wun'wana wo tlula tshuri hi ku sila ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 3.2 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nandzulo:
Mina na musi hi bandhi na buruku. (2)
- 3.3 Xana hi wihi mboyamelotlhelorin'we lowu tisiwaka hi xivulwa lexi landzelaka? Hi mina ntsena ndzi silaka ndzoho yi kala yi hundzuka mapa. (2)
- 3.4 'Marito ya bandhi na buruku' ya vula yini eka xivulwa lexi nga laha hansi? Hlawula nhlamulo YIN'WE.
MINA NA MUSI HI BANDHI NA BURUKU.
(ku tirha kahle/ku kala swi nga hambani/ku sila ndzoho) (2)

3.5 Tsala vundhawu bya marito lama tikisiweke eka swivulwa leswi nga laha hansi.

(a) Hi mina **tshuri** xigayo xa ndhavuko. (1)

(b) Mina na **musi** hi bandhi na buruku. (1)

(1)
[10]

XIVUTISO XA 4

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

HI MINA N'WAMAHUNGU WA NKOKA. NDZI NDLEVE NA NOMO WA VAAKATIKO. NDZI HUMESA MAHUNGU YA NTIYISO NTSENA.

Hi mina ndzi ri ndzexe loyi a kotaka ku tivisa rixaka hi timhaka leti humelelaka etikweni.

Ndzi tirhisa ririmi leri vanhu va ri vulavulaka ku kota ku va fikelela.

[Xi huma eka Nova Development Corporation]

4.1 Xana n'wamahungu u tirha ku endla yini? (2)

4.2 Nyika ntsongahato wa marito lama landzelaka:

(a) Ririmi (2)

(b) Ndleve (2)

- 4.3 Vumba xivulwa hi rito 'ririmi' kambe ri humesa nhlamuselo yo hambana na leyi yi nga eka xivulwa lexi landzelaka:

Ndzi tirhisa ririmi leri vanhu va ri vulavulaka.

(2)

- 4.4 Xana van'wamahungu va humesa mahungu ya ntiyiso ntsena ke? Hlamula u ku *Ina* kumbe *E-e* kutani u seketela nhlamulo ya wena.

(2)

[10]

XIVUTISO XA 5

XITSHURIWA XA F: PROSI

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Vutomi i vhilwa. Loko u ehleketa leswaku leswi u swi dyaka namuntlha u ta dya swona mundzuku wa tixisa. Dyambu ri ku vavula bya ndzilo wa tihele. Titsakise hi ku tiva leswaku dyambu ri ta rhenga, kutani u ta wisisa miri na miehleketo. Vurhongo a byi na xisiwana kumbe xitsutsu, byi hi khoma hinkwerhu. Hambiloko mutholi a nga ku xanisa siku hinkwaro, wa ta nkarhi wo wisa.

Loko wa ha kula u na milorho ya wena. U nga va u huma endyangwini wa vusweti, kambe wena a wu xisiwana. Milorho ya wena a yi fani na ya un'wana. Xihundla lexikulu xa ku humelela i ku titshemba. Xihahampfhuka xi nge hahi loko ku nga kamberiwangi laha xi sukelaka kona. Hikwalaho vukona bya wena byi kamberiwile hi Mumbi.

Tanihi mudyondzi, loko lembe ri sungula tsala milorho ya wena ehansi. Tibyele leswaku u ta humelela. Vatswari va wena a va xi tivi xihundla lexi vutomi byi ku khomeleke xona. Tinyike nkarhi wa ku tihlanganisa na Mumbi hi masiku. Phofula milorho ya wena eka yena. Endzhaku ka sweswo tirha hi matimba. Tsundzuka leswaku ku pfuxiwa leyi tipfuxaka. Vanhu vo tala lava humeleleke a vo lo tswariwa va fumile. Xana u tsandza hi yini loko ndzi ku hleverile Lotto ke?

[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti nga ndzeni ka swiangi.

(a) Xitsutsu i munhu (wa xigwili/wo hanya kahle/wa mbilu ya kahle).

(1)

(b) Mutholi i munhu (loyi a ku dyondzisaka xikolo/loyi a ku nyikaka ntirho/wa matimba ngopfu)

(1)

- 5.1.2 Nyika maritofularha ya marito lama ya tikisiweke eka swivulwa leswi landzelaka:

(a) Vatswari va wena va nga va va ri **swisiwana** swo tlula mpimo.

(1)

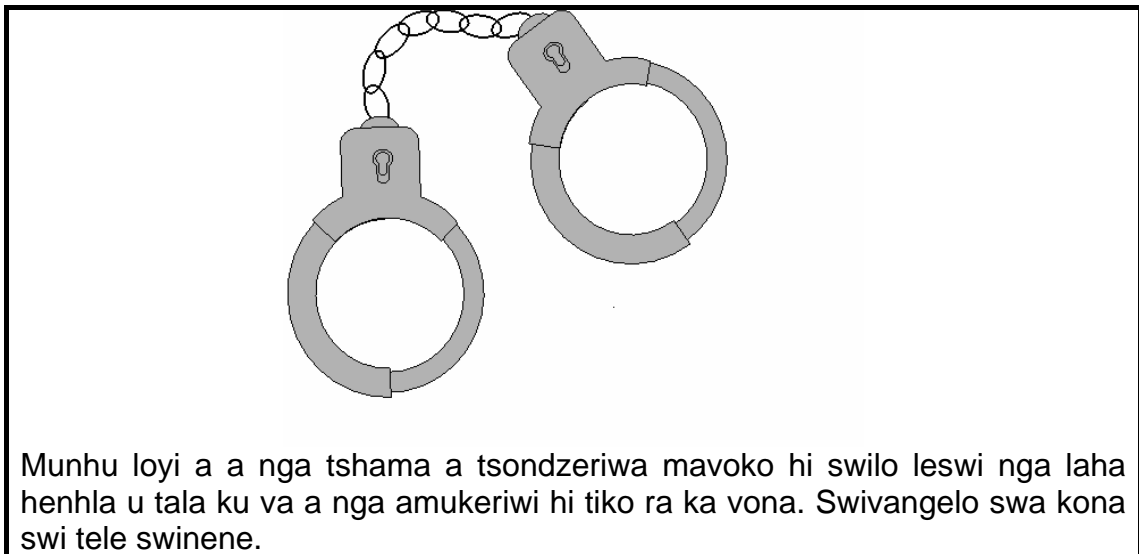
(b) Vurhongo byi hi **khoma** hinkwerhu.

(1)

- 5.1.3 Nyika ntsongahato wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Nkarhi wo wisisa **miri** na miehleketo. (2)
- 5.1.4 Nyika tinhlamuselo ta swivulavulelo leswi nga laha hansi:
(a) Ku pfuxiwa leyi tipfuxaka. (2)
(b) Vutomi i vhilwa. (2)
(c) Ku hleveriwa Lotto. (2)
- 5.1.5 Tsavula rito RIN'WE eka xitshuriwa lexi nga laha henhla leri nyikaka nhlamuselo ya marito lama landzelaka:
Vula hinkwaswo leswi nga embilwini ya wena. (2)

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

- 5.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xi huma eka Nova Development Corporation]

- 5.2.1 Xana vatirhi lava talaka ku tirhisa leswi kombisiweke laha henhla i vamani? (2)
- 5.2.2 Xana munhu loyi a vakeriwaka swilo leswi nga laha henhla u hlayisiwa kwihi? (2)
- 5.2.3 Hi ku vona ka wena, munhu loyi a bohiwaka hi swilo leswi nga laha henhla i munhu wa mahanyelo ya njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80